

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים -
בין חקירה למסירה
חיים צבי אלבוים

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

**ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג**

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 3-14-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר	
9	הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה - אשתורי הפרחי -	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר
11	רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה	חיים צבי אלבום
21	תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן	חיים בן־דוד
32	שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום	אהרן דָמסקי
45	מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'	יהודה זולדן
61	על גדר, גדור ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל	ירון זילברשטיין
78	שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל	יצחק ספיר
89	סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי	סיגלית רוזמרין
110	ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי	ישראל רוזנסון
139	בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד	דוד שניאור
147	שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'	אבי ששון
165	במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי	עמיחי שוורץ

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה

חיים צבי אלבוים

הקדמה

עיקר פרסומו של רבי אשתורי הפרחי בעולם המחקר בא לו בזכות תיאוריו הגאוגרפיים את מסעותיו בארץ ישראל ובזכות הזיהויים שהציע למקומות הנזכרים במקרא ובספרות חז"ל. פרסום יתר נודע לו בהיותו חלוץ זיהוי המקומות באמצעות השמות הערביים, המשמרים את השמות העבריים הקדומים. ואף על פי כן אין תופסים התיאורים הגאוגרפיים וזיהוי המקומות אלא נתח קטן מחיבורו הגדול.

במאמר זה אסקור פן אחר בחיבורו של רבי אשתורי - זיהוי הצמחים - ואציע בתוך כך הבנה מחודשת של דרכי פרשנותו ושל דמותו כפרשן. בסוגיית הצמחים שבספר **כפתור ופרח** ותיאוריהם עסק זהר עמר במאמר שפרסם זה כבר,¹ ובו עמד על המאפיינים המרכזיים בזיהוי הצמחים של רבי אשתורי, והתמקד בתיאורי הריאליה החקלאית שבספר ובהשוואתם לידע המחקרי שבידינו על אודות החקלאות הארץ-ישראלית המסורתית. מאמר זה נשען על מאמרו של עמר, תוך בחינה מחודשת ומדוקדקת של כלל זיהויי הצמחים של רבי אשתורי ובהשוואתם לחיבורים פרשניים רלוונטיים. במאמר אתמקד למעשה באפיון דרכי הזיהוי של רבי אשתורי, ואציע תמונה כוללת - ועם זאת מפורטת - של דמותו הפרשנית.

צמחי רבי אשתורי

על ספרו של רבי אשתורי הפרחי, **כפתור ופרח**, כבר העיד מחברו כי מטרתו להעביר את החלודה "ממצוות התלויות בארץ דשתיך טפי (=שהחלידו מאוד)... על פי ההלכה".² בהתאם לכך עסק רבי אשתורי בספרו בענייני שביעית, כלאים, תרומות ומעשרות ועוד. עניינים אלו הנידונים במשנה ובתלמודים עמוסים בשמות צמחים, והבא לדון בהם על רקע המקורות הנזכרים, יזדקק בוודאי לזהות שמות אלו.

1. עמר, תשנ"ג, עמ' רסג-רעב.

2. לונץ, תרנ"ז, עמ' ב.

שמות הצמחים - רובם ככולם מן המשנה - לקוחים משפת היום-יום של יהודי ארץ ישראל בתקופת המשנה, ועקב היעדר מסורת חקלאית ארץ-ישראלית יהודית פעילה ורציפה ואי-שימוש בעברית כשפת יום-יום, נשכחה הוראת רבים מהם אף מלומדי התורה וממלמדיה. בתופעה זו של שכחת הוראת השמות אפשר לחזות כבר בדורות הראשונים של אמוראי ארץ ישראל, ואף בזמנו של רבי יהודה הנשיא, חותם המשנה.³ בספרו זיהה רבי אשתורי כ-60 צמחים. מלבד העניין הלמדני הפשוט שיש בפענוח זיהוי רבי אשתורי, דומה כי בחקירה מעמיקה של זיהוי ייפתח צוהר לעולמו, לידיעותיו ולדרכו הפרשנית. עניין מיוחד אפשר למצוא בזיהוי רבי אשתורי בהיותו פרשן שחי ופעל בארץ ישראל פרק זמן ניכר מחייו, ואף סייר בה וחקר אותה; ובשל כך עשוי היה רבי אשתורי להיתקל במסורות זיהוי ארץ-ישראליות שנשתמרו מתקופות קדומות.

זיהוי הצמחים בפרשנות ימי הביניים

בניגוד לפרשנות הגאוגרפית שבה חרש רבי אשתורי שבשדה בור שטרם נחרש ושעתיד היה להיחרש שוב רק לאחר מאות שנים, בזהותו צמחים נכנס רבי אשתורי לשדה חרוש היטב, ועל כן יש לדון בפרשנותו של רבי אשתורי בתחום זיהוי הצמחים על רקע פרשנותם של אחרים בני זמנו. לשם כך נתמקד תחילה בשני פרשנים שהרבו לזהות צמחים בחברם פירושים מקיפים למשנה, ואשר להם פרטים ביוגרפיים מרכזיים הדומים לאלו של רבי אשתורי: רמב"ם, שנפטר כיוכל שנים לפני לידת רבי אשתורי, ורבי עובדיה מברטנורה, שנולד כ-100 שנה אחרי פטירתו. הדמיון הביוגרפי רלוונטי מאוד לענייננו, בהיות שלושת הפרשנים ילידי ארצות הים התיכון בדרום מערב אירופה (רמב"ם - אנדלוסיה; רבי אשתורי - פרובנס; רבי עובדיה מברטנורה - איטליה), שהיגרו ממקום מושבם אל מזרח הים התיכון. בעוד רמב"ם סייר בארץ ישראל חודשים מספר והתיישב בפוסטאט שבמצרים, קבעו רבי אשתורי ורבי עובדיה מברטנורה את מושבם בארץ ישראל. לאור זאת אין ספק כי ראוי לבחון היטב בין השאר גם את השפעת הריאליה הארץ-ישראלית בימיהם על זיהוי הצמחים שבחיבוריהם.

אציין כי זיהוי רבי עובדיה מברטנורה ובוודאי זיהוי רמב"ם ראויים בפני עצמם לסקירות מעמיקות, וכאן מובאים רק ההיבטים התורמים להשוואה עם רבי אשתורי וזיהוייו.

3. ראו פליקס, תשכ"ז, עמ' 33.

רמב"ם כמזהה צמחים⁴

רמב"ם בפירושו למשנה פירש בהתמדה את מושגי הריאליה הנקרים בדרכו, ובהם שמות הצמחים שזיהה באמצעות שמות ערביים המוכרים לו מן הספרות הרפואית והבוטנית הערבית של תקופתו. כן נקב לעתים קרובות בשמו העממי של הצמח המקובל באזורים שונים. למותר לציין את הכשרת רמב"ם ועיסוקו כרופא ועשבונאי (אחד מחיבוריו הרפואיים עוסק בצמחי מרפא ובשמותיהם בשפות שונות ובמקומות שונים), שעמדו לו בוודאי בבואו לפרש ענייני צומח במשנה. ואכן, אך במקרים יחידים מתוך כ-180 צמחים הנזכרים במשנה לא מובא בפירושו כל זיהוי.⁵

כדרכו בכתביו, גם בפירוש המשנה לא נקב רמב"ם במקורותיו. השוואה לפירושי המשנה שקדמו לו, ובכללם לתלמודים ולפירושי מילים מתקופת הגאונים שנתגלו בגניזת קהיר, מעלה כי אי-אפשר להצביע על מקור מרכזי לזיהוי רמב"ם. עם זאת נראה בבירור כי הוא ייחס משקל רב לזיהוי קודמיו בתהליך הזיהוי. רק ב-12 מקרים מובא בפירושו זיהוי שלא נזכר אף באחד מן המקורות הקדומים שבידנו.⁶ בכל שאר המקרים נקב רמב"ם בזיהוי המובא אצל אחד מקודמיו. אין להוציא מכלל אפשרות כי גם ב-12 המקרים האמורים הובא הזיהוי בחיבור שאבד.

לאור בקיאות רמב"ם ומומחיותו, ולמראה נתוני השוואה הנ"ל, נראה לומר כי בבואו לזהות כל צמח שהוא בחן רמב"ם את מסורות הזיהוי הקיימות על רקע ההקשר במשנה, ברר אותן והכריע ביניהן על פי ידיעותיו והבנתו, ובלא העדפה עקרונית של מקור אחד על פני האחרים.⁷ פעמים ספורות, כאשר לא הניחו המסורות הקיימות את דעתו, חידש זיהויים על פי הבנתו וידיעותיו.

-
4. ראו בהרחבה: אלבוים, תשע"ד, עמ' 235-238. הציטוטים שיבואו להלן מפירושו רמב"ם למשנה הם מתוך כתב יד הרמב"ם (רמב"ם, תשט"ז).
  5. בארבעה מקרים כותב רמב"ם במפורש כי אינו יודע לזהות את הצמח: בוכריה (שביעית ז, ב); חלביצים (שם); חלמית (כלאים א, ח); סנריות (שביעית ט, ה). בשלושה מקרים אחרים הוא אינו מתייחס לצמח כלל: עץ שמן (ראש השנה ב, ב; תמיד ב, ג); צמר גפן (כלאים ז, ב); צפצפה (סוכה ג, ג).
  6. למשל: אזוביון (שבת יד, ג); כופר (שביעית ז, ו); נץ חלב (שביעית ז, א). לרשימה מלאה ראו: אלבוים, תשע"ג, עמ' 238. גם זיהויים אלו ייתכן שהופיעו במקורות שלא שרדו עד תקופתנו.
  7. אף שרמב"ם אינו מציין כלל את מקורותיו (מלבד התלמודים) נראה שיש למנות במקורות שעמדו לפניו פירוש רנאה"י, מילות המשנה לרס"ג, פירוש מילים קשות לרש"ג ופירוש הגאונים לסדר טהרות, וכן מקורות נוספים. ראו בהרחבה: אלבוים, תשע"ג, עמ' 239.

רבי עובדיה מברטנורה כמזהה צמחים⁸

רבי עובדיה מברטנורה זיהה בפירושו למשנה כ-80% מן הצמחים שבמשנה. עיון בזיהויי מורה כי בתחום זה הסתמך לחלוטין על זיהויי קודמיו (לפי סדר זה): רמב"ם, הערוך, רש"י, ר"י בן מלכיצדק. זיהוי אחד בלבד המובא בפירוש רבי עובדיה מברטנורה אינו מוכר לנו ממקורות קודמים.⁹ גם בזיהויי, בדומה לאמור לעיל בנוגע לרמב"ם, אי-אפשר להבחין בהסתמכות מוחלטת על חיבור אחד.

ובכל זאת אפשר לקבוע בסבירות גבוהה כי אצל רבי עובדיה מברטנורה לא נבעה בחירת הזיהויים מבדיקה מעמיקה ומהכרעה מושכלת אלא מצטוטט שאינו עקבי של הפירושים שעמדו לפניו. יתר על כן דומה כי במקרים רבים שבהם זיהה צמח באמצעות שם ערבי המובא בפירוש רמב"ם, אף לא הכיר את הוראת השם ההוא. בכמה מקרים יצר רבי עובדיה מברטנורה האחדה שגויה בין שם ערבי המובא אצל רמב"ם, ומתייחס לצמח מסוים, ובין שם אירופי המצוטט מן הערוך או מרש"י, ומתייחס לצמח אחר.¹⁰ במקרים אחרים הביא בפירושו שמות ערביים משובשים,¹¹ ובכמה מקרים זיהה את אותו הצמח זיהוי שונה במסכתות שונות.¹²

נראה לומר אפוא כי בפירושו המקיף למשנה לא העמיק רבי עובדיה מברטנורה בזיהוי הצמחים, ותחת זאת הסתמך על זיהויי קודמיו בלא בחינה מדוקדקת של זיהויים אלו, ולעתים אף בלא הבנה בסיסית של הזיהויים ההם.

8. ראו בהרחבה: אלבוים, תשע"ג, עמ' 244-245. הציטוטים המובאים להלן הם מתוך דפוס ונציה ש"ח-ש"ט (ברטנורה, ש"ח).

9. בזיהוי הערקבנים (שביעית ז, ג) כתב רבי עובדיה מברטנורה: "רבותי מפרשי' עשב הגדל אצל הדקל ועולה ונכרך סביבו' הדקל. ואני שמעתי שהוא עשב שעלין שלו דומות לעקרב".

10. למשל - אירוס (כלאים ה, ח): "מין ירק שעליו רחבים ונותנין אותו בתבשיל וקורין לו בערב"י סוסנב"ר" - שילוב של תיאור המובא בערוך עם תיאור ושם המובאים אצל רמב"ם ונוגעים לשני צמחים שונים; חריע (כלאים ב, ח): "כרכום יערי, וקורין לו בערבית אלקורטום" - שילוב שגוי של זיהויי רש"י ורמב"ם; מלפפון (כלאים א, ב): "נקראים בערבי כייא"ד ובלע"ז ציטרול"י" - שילוב שגוי של זיהויי רמב"ם והערוך, וכך עוד רבים.

11. אבוברואה (שבת יד, ג): "עצאל רעי" (במקום עצא אלראעי); עוזררים: "זערוד" (במקום זערוד); "חב אלשאר" (במקום חב אלרשאד). השיבושים כולם מופיעים כבר בדפוס הראשון של הפירוש.

12. כליסין (תרומות יא, ד): "הכליסין, רמב"ם פי' שהם ממיני התאנים"; (עוקצין א, ו): "הכליסין מין קטנית"; שיפון (כלאים א, א): "סיגאל"א" (כרש"י, מזוהה עם Secale cereale, הנקרא בפנינו 'שיפון'); (כלים ט, ח): "ויינ"א" (Avena sativa, הנקראת בפנינו 'שיבולת שועל').

מקורותיו של רבי אשתורי

א. רבי אשתורי ורמב"ם

מעיון בזיהויי הצמחים של רבי אשתורי עולה בבירור הקרבה הרבה לזיהויי רמב"ם. כמעט כל 60 הזיהויים המובאים אצל רבי אשתורי זהים לזיהויי רמב"ם; יוצאים מכלל זה שני מקרים שבהם לא זיהה רמב"ם את הצמח,¹³ ושני מקרים נוספים שיידונו בהרחבה בהמשך. ממצא זה אינו מפתיע לאור התבטאותו הנחרצת של רבי אשתורי כלפי הרמב"ם ותורתו: "ואל הרב ז"ל יש לי להאמין אף על שמאל שהוא ימין".¹⁴

נראה כי השימוש שעשה רבי אשתורי בפירוש רמב"ם לסדר זרעים לא נעשה מתוך עיון במקור הערבי אלא מן התרגום העברי של ר"י אחריו:¹⁵ בשני מקרים זיהה רבי אשתורי כרמב"ם, אך לא באמצעות שם ערבי כבפירוש המקורי אלא באמצעות שם עברי נרדף המובא בתרגומו של אחריו: 'פרישים' - חבושים; 'רגלה' - חלגלוגות. במקרה נוסף כתב רבי אשתורי: "רכפה - פי' והוא אלבקם והוא עץ אדום".¹⁶ השם הערבי 'בקם' הובא אצל רמב"ם במקור, אך תוספת העץ האדום (כוונתו ל-*Caesalpinia sappan*, עץ הברזיל היהודי) מובאת רק בתרגומו של אחריו, וקרוב לוודאי שהיא טעות.¹⁷ במקרה נוסף מובא שם משובש אצל רבי אשתורי, ונראה שמקור השיבוש בתרגומו של אחריו.¹⁸ יש להניח שהשימוש בתרגום העברי נבע ממיעוט ידיעותיו בשפה הערבית,¹⁹ שהרי לא מסתבר שבארץ ישראל ובוודאי במצרים לא נתקל רבי אשתורי ולו בעותק אחד של המקור הערבי של הפירוש. גם הכתיב הערבי הלא-תקני מעיד על חוסר שליטתו בשפה זו.

ב. מקורות נוספים

בכמה מקרים מביא רבי אשתורי זיהוי אחד או יותר לצד זיהוי רמב"ם. למשל בזיהוי החלמית (כלאיים א, ח) כתב: "כתב הר"ם לא נודע לנו פירושו וזולתו מפרשים שהוא אלכטמיא... בעל הערוך פירש מלווא והוא בלשון חכמים עוד אדנא. וי"א חלומיא והוא

13. ראו הערה 5.

14. לונץ, תרנ"ז, עמ' תרנב.

15. רמב"ם, אחריו. לכתבי יד נוספים של תרגום אחריו ראו: אלבוים, תשע"ג, עמ' 276.

16. שם, עמ' תרסב.

17. אלבוים, תשע"ג, עמ' 198.

18. 'קינרס' (כלאים ה, ח) - רמב"ם: 'קנאריה'; אחריו: 'קנריאה'; כפתור ופרח: 'קבריאה'.

19. בהקדמתו כתב רבי אשתורי את קורות חייו בלשון מליצה מחורזת, והזכיר שם את עזיבתו את מולדתו בלשון זו: "מבית אבי ומארץ מולדתי ערום יצאתי, שולל הלכתי, נער הייתי, מגוי אל גי ומממלכה אל עם לא ידעתי, לשונו נודחת... (לונץ, תרנ"ז, עמ' ג) ונראה שהוא מתייחס בכך לחוסר ידיעתו בשפה הערבית.

עשב דומה לעשב לשון השור וקורין לה כוחילא".²⁰ הזיהוי עם כטמיא (מין ממשפחת החלמיתיים) מובא כבר בפירוש רמב"ם עצמו, שכתב: "חלמית: מין ירק לא ידענו פירוש, ויש אומרים שהוא אלכ'טמיה".²¹ הזיהוי השני מובא בשם בעל הערוך, הנזכר במפורש גם בשני מקרים נוספים של זיהוי צמחים. הזיהוי השלישי, חלומיא, אינו מוכר לנו ממקור קודם. במקום אחד - זיהוי הירבוזים (שביעית ט, א) - נזכר במפורש ר"י בן מלכיצדק: "ירבוזים: עליו רחבים מחלגלוגות וכן בערבי נקרא ירבוז... וה"ר בן מלכיצדק פי' הירבוזין אספרג... ואספרג בלשון ערבי הליון".²²

ג. "ומצאתי פירוש בלשון ערבי..."

בפרק נו, הפותח את הלכות כלאיים, לאחר שפירש את המשניות הראשונות של פרק א ממסכת כלאיים וזיהה את הצמחים הרבים המובאים שם (בדרך כלל, כאמור, כבפירוש רמב"ם), הוסיף רבי אשתורי: "ומצאתי פירוש בלשון ערבי זולת זה... וציטט שם קטע מפירוש מילים נוסף למשניות שזה עתה פירשן. עיון בתוכן הקטע, המכיל אך ורק זיהוי צמחים, מורה שמדובר בהעתקה בשינויים קלים של פירוש מילים המובא בתשובה ארוכה של רב שרירא גאון.²³ זיהויים ספורים מהמובאים שם הביא רבי אשתורי קודם לכן לצד זיהוי רמב"ם, בלא ציון מקורם.

רבי אשתורי כמזהה עצמאי

א. שמות ארץ-ישראליים לזיהוי רמב"ם

אף שכמעט תמיד זיהה רבי אשתורי כרמב"ם, אפשר לראות בביורו כי השמות הערביים היו מוכרים לו היכרות בלתי-אמצעית משהותו בארץ ישראל, ולא צוטטו בפיו בסתמיות בלי שהבין את הוראתם (בניגוד לדרכו של רבי עובדיה מברטנורה שנידונה לעיל). בכמה מקומות אף שזיהה כרמב"ם, נקב דווקא בשם העממי של הצמח בניב הארץ-ישראלי לצד השם הערבי המובא אצל רמב"ם (וגם בתרגומו של אלחריזי) או במקומו.

20. לונץ, תרנ"ז, עמ' תשסה.

21. בכת"י רמב"ם הוא מובא כתוספת בשולי הדף. זיהוי זה מובא כבר בתשובה של רב שרירא (אסף, תש"ב, עמ' 175), וראו להלן.

22. לונץ, תרנ"ז, עמ' תרסג-תרסד.

23. אסף, תש"ב, עמ' 172-179.

בזהותו את הלעונים (כלאים א, ג) עם *Atriplex* (=מלוח) כתב רבי אשתורי: "לעונין הוא אלקטף... וקורין לו אלמלחה",²⁴ בעוד בפירוש רמב"ם מובא רק 'קטף'. בדומה, באשר לרימין (דמאי א, א), המזוהים עם *Ziziphus spina-christi* (=שיזף מצוי), כתב: "והוא אלנבק בלשון ארץ מצרים, ואלדום בארץ כנען ואילנו אלסדר",²⁵ בעוד אצל רמב"ם מובא רק 'נבק'. בזיהוי האסטס (כלאים ב, ה) עם *Indigofera tinctoria* (=ניל הצבעים), נקב רבי אשתורי בשם 'ניל',²⁶ בעוד בפירוש רמב"ם מובא השם הנרדף 'נילג', ובדומה, את נץ החלב (שביעית ז, א) זיהה רבי אשתורי כ'בקדונים',²⁷ בעוד רמב"ם גרס 'מקדונס' - שני השמות מזוהים עם *Petroselinum crispum* (=פטרוזיליה).

ב. ריאליה ארץ-ישראלית

חיזוק לנאמר לעיל אפשר לראות בציטוטים לא-מעטים שבהם מוסר רבי אשתורי פרטים על החקלאות ועל הטבע הארץ-ישראליים בימיו.²⁸ להלן נביא ציטוטים נבחרים מדבריו.

מסתברא לפי זה הענין שהפרי שנמצא ממנו בארץ הערב מאד קורין לו אלמוז, שמברך עליו בורא פרי האדמה, שהרי העלין עולין לו מעקרו והוא גבוה מאד...²⁹
ומתוך כך מסתברא לעניותנו שהפרי הנאכל הרבה בארץ הצבי ובארץ אנדלוס ושמו אלבאדנגאן... וזה שהרי הוא פרי אילן שאין עלים עולין מעקרו וגזעו מחליף, ולעולם יצטרך לזרעו ולנטעו בכל שנה ושנה, אלא בארצנו וארץ הערב שידעת גבולה מים סודים לים כנרת שהיא ארץ חמה ביותר, מתקיים כמו שתי שנים...³⁰
וזהו שפי' הר"מ אביונות ובלשון ערבי פקוס אלכפא"ר ונאכלים בכבישה והרבה מהם פה בארץ הערב.³¹

אף שבדרך כלל אין הדברים מביאים אותו לזהות זיהוי ייחודי, ציטוטים אלו מורים על ידיעותיו ועל התענינותו בטבע הארץ, ובהחלט אפשר לשער שהריאליה הארץ-ישראלית שהכיר הייתה מעורבת בזיהוייו - גם אם כמעט תמיד דמו מסקנותיו למסקנות רמב"ם.

24. לונץ, תרנ"ז, עמ' תשמג.

25. שם, עמ' תקכו.

26. שם, עמ' תרסא. שם זה הסביר רמב"ם עצמו כשם עממי נרדף ל-'נילג' (רמב"ם, 1995, ערך 249).

27. מופיע בספרות המחקרית כשם ארץ-ישראלי עממי (דינסמור ודלמן, 1911, עמ' 42).

28. להרחבה בעניין זה ראו עמר, תשנ"ג.

29. לונץ, תרנ"ז, עמ' תשלט.

30. שם, עמ' תשמ.

31. שם, עמ' תשכה-תשכו.

ג. זיהוי עצמאי מקורי

דומה ששני מקרי זיהוי ראויים לתשומת לב יתרה. האחד הוא זיהוי לדנדנה (שביעית ז, א; שם ז, ב). רמב"ם זיהה שם בפשטות: 'אלנענע' (הנענע). משום מה לא הביא רבי אשתורי זיהוי זה, ותחת זאת הוא זיהה בכלליות: "שהוא מין ממיני הבצלים"³². נראה שמה שהביא אותו לזהות בניגוד לפירושו הברור של רמב"ם הוא ההקשר במשנה, שמדובר בה על 'עיקר הדנדנה', כלומר שורש מפותח (או אבר תת־אדמתי אחר). שורש הנענע אינו ידוע בשימושו המיוחדים, ונראה שעל כן נטש במקרה זה רבי אשתורי את זיהוי רמב"ם ותחת זאת הביא זיהוי כללי המציין את התכונה החשובה להקשר - מין צמח בעל בצל.

מקרה הזיהוי האחר הוא זיהוי הקטף (שביעית ז, ו). בהתייחסו לזיהוי צמח זה נקט רמב"ם לשון נחרצת שאינה שגרתית: "הקטף: עץ אלבלסאן בלי ספק". הבלסאן מזוהה עם *Commiphora gileadensis*, שמקובל בעולם המחקר לזהותו עם האפרסמון הנזכר במקורות חז"ל ואצל יוספוס, וכן עם הצרי המקראי. צמח זה והשמן המופק ממנו היו מפורסמים מאוד בעת העתיקה ובימי הביניים (אף שהיו נדירים ויקרי המציאות), וקשה להעלות על הדעת את האפשרות שרבי אשתורי לא הבין זיהוי זה של רמב"ם או שלא הכיר צמח זה. ואף על פי כן התעלם רבי אשתורי מזיהוי רמב"ם, ותחת זאת כתב: "קטף: פי' הוא מצטכא כך קיבלתי מאבא מורי זלה"ה". זו הפעם היחידה שבה מביא רבי אשתורי זיהוי בשם אביו, ולא נראה כי מסורות מולדתו תופסות מקום כלשהו בזיהוי הצמחים כלל מלבד במקרה זה. מסתבר כי חריגה זו ממסורת זיהוי רמב"ם נבעה משום שבראשית התקופה הערבית נעלמה *Commiphora gileadensis* כגידול חקלאי מארץ ישראל.³³ יש לשער שכיוון שאת *C. gileadensis* לא יכול רבי אשתורי לפגוש בארץ ישראל כגידול חקלאי מחד גיסא, ואילו המצטכא (*Pistacia lentiscus*, אלת המסטיק) נפוצה מאוד ברחבי הארץ מאידך גיסא, ראה רבי אשתורי לנכון לאמץ דווקא את מסורת בית אבא ולדחות את זיהוי רמב"ם.³⁴

32. לונץ, תרנ"ז, עמ' תרסא.

33. עמר ואילוז, תש"ע, עמ' 63-64.

34. רמב"ם עצמו לעומת זאת הכיר מקרוב את האפרסמון כגידול חקלאי, שהרי במקביל להיעלמו מן הנוף החקלאי של ארץ ישראל בראשית התקופה הערבית, החלו לגדלו במצרים באזור הליופוליס הקדומה, צפונית־מזרחית לקהיר (עמר ואילוז, תש"ע, עמ' 64), וככל הנראה לא הטרידה אותו העובדה שזהו אינו גידול ארץ ישראלי ממש, או שלחלופין שיער שבעבר אכן גידלוהו גם בארץ ישראל.

סיכום

מכל האמור לעיל מתקבל רושם ברור של קיום חקירה מעמיקה ומדויקת בתהליך כתיבת הספר כפתור ופרח, המשקף נאמנה את שכתב רבי אשתורי בהקדמתו: "הנה נא הואלתי לבדוק ולחפש, לדרוש ולפשפש, להודיע ולהגיד, לספר ולהעיד".³⁵ כן אפשר להסיק שרבי אשתורי תפס את תחום זיהוי הצמחים כחשוב ומהותי במכלול העיסוק במצוות התלויות בארץ.

ברור כי אף שעמדו לפניו כמה מקורות לזיהוי צמחים (כספר הערוך וכפירוש ריב"מ"ץ לסדר זרעים) ראה רבי אשתורי ברמב"ם את מורהו הגדול בתחום זה כביתר התחומים, ועם זאת לא הסתפק בציטוט אלא בירר את הזיהויים ובחנם קודם שהביאם, גם באמצעות היכרות הדוקה עם עולם הצומח ועם החקלאות הארץ ישראלים. במקרים יחידים אף חלק רבי אשתורי על רמב"ם.

לעומת זאת לא מצאנו בספר שקיעי מסורות ארץ ישראליות שנתקל בהן רבי אשתורי. אף קטע הפירוש הקדום שציטט באריכות (ומסתבר שייחס לו חשיבות), מקורו בבית מדרשו של רב שרירא שבבבל, ואת זיהויו העצמאי הממוקד היחיד תלה רבי אשתורי דווקא במסורת בית אבא שבמערב הים התיכון. שמא יש להסיק מכך כי מסורות כאלו לא שרדו את דלדול האוכלוסין ושקיעת הקהילות היהודיות בארץ ישראל במאות השנים שקדמו לימי רבי אשתורי.

על כל פנים נראה כי בתואר שקנה לו רבי אשתורי - 'חלוץ חוקרי ארץ ישראל'³⁶ - יש לכלול לא רק את התיאורים הגאוגרפיים ואת חקר שמות המקומות אלא גם את חקר הצמחים שבמקורות על רקע הריאליה הארץ ישראלית.

35. לונץ, תרנ"ז, עמ' ג.

36. ראו הקדמתו של לונץ: לונץ, תרנ"ז, עמ' XLII.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אלבוים, תשע"ג ח' אלבוים, מסורת צמחי המשנה: לחקר פרשנות הריאליה - היווצרותה ומסירתה, חיבור לשם קבלת תואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ג.
- אסף, תש"ב תשובות הגאונים מן הגניזה, עם מבואות והערות מאת ש' אסף, ירושלים תש"ב.
- ברטנורה, ש"ח פירוש המשניות לרבי עובדיה מברטנורה, ויניציא ש"ח-ש"ט.
- דינסמור ודלמן, 1911 J. E. Dinsmore and G. Dalman, *Pflanzen Palästinas*, Leipzig 1911.
- לונץ, תרנ"ז א"מ לונץ, כפתור ופרח מאת אישתורי הפרחי, ירושלים תרנ"ז.
- עמר, תשנ"ג ז' עמר, "הרב אישתורי הפרחי וצמחי ארץ-ישראל", סיני קיב (תשנ"ג), עמ' רסג-רעב.
- עמר ואילוז, תש"ע ז' עמר וד' אילוז, "האפרסמון בארץ ישראל", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה - דברי הכנס האחד עשר, כרך חמישי, ירושלים תש"ע.
- פליקס, תשכ"ז י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב, תשכ"ז.
- רמב"ם, אלהריזי (כת"י) *Bologna - Biblioteca Universitaria (Cat Modona 22)* 3574d
- רמב"ם, תשט"ז פירוש המשנה לרבי משה בן מימון, צילום של כ"י הונט' 117 וכ"י פוקוק 295 שבספריה בודליאנה באוקספורד וכ"י 72-73 שבספריית שישון בליטשוורת, מהדורת צילום, עם מבוא בעברית ובאנגלית מאת ס' ששון, כרך א, קופנהגן תשט"ז.
- רמב"ם, 1995 Moses Maimonides, *Glossary of Drug Names*, translated and annotated from Max Meyerhof's French edition by Fred Rosner, M.D., Haifa 1995